

Őri Péter

Kisebbségben...

*Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt**

Magyarországon – ahogy a világon mindenütt – sok szó esik az idősekről és a társadalom idősödéséről. Az „idős” vagy „öreg” társadalmilag konstruált kategóriák,¹ amelyek az emberi test biológiai változásaihoz, fizikai és szellemi teljesítőképességének tényleges vagy feltételezett hanyatlásához kötődnek, máskor pedig egyszerűen az emberi élet utolsó szakaszát jelentik. Ahogy a demográfiai átmenet² során a 20. és 21. század folyamán az emberi élet hosszabbá vált, és ezen belül az egészségesen eltöltött élettartam is emelkedett, az öregség határának a szubjektív megítélése is változott. Emlékezhetünk Fernand Braudel szavaira, miszerint V. Károly francia király „1380-ban, 42 esztendő korában, bölcs öregember hírében halt meg”.³ Ezzel szemben napjainkban a különböző kutatások eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezettek egyre későbbre helyezik az időskor kezdetét. Magyarországon az „Életünk Fordulópontjai” című panelvizsgálatban megkérdezettek szerint 2001 és 2015 között 65,3 éves korról 68,3 korra változott az időskor kezdete.⁴ Tehát az „idős” egy időben változó fogalom, amely nem nélkülöz objektív elemeket, de nagy teret enged a szubjektivitásnak is. Ahogyan az időskor határa időben változó, a hozzá kötődő szerepek is változnak. Ma az öregséghez a visszavonulás, a nyugdíj, az eltartottság fogalmi társulnak, ami mögött az idősekről való gondoskodás intézményesülése áll. A hagyományos társadalmakban ezzel szemben az idős ember lehetett gazdaságilag aktív, háztartásfő, fontos közösségi szerepek hordozója. A visszavonulás

* A tanulmány a 6/4. Nemzeti Programok keretében az NP2025-IDGT-2-2025_KSH_NKI számú, *Idősödés: új kihívás a gazdaság és a társadalom számára* program A társadalom idősödése alprogram keretében készült.

¹ Weeks 2008: 333.

² A demográfiai átmenet elmélete a modern kori népesedési változás általános leírását és magyarázatát adja. Azt a modernizáció során kibontakozó fokozatos és visszafordíthatatlan népesedési változást értik alatta, amelynek során a magas halandósággal és magas termékenységgel jellemezhető társadalmak alacsony halandóságúvá és alacsony termékenységűvé válnak. A folyamat Európában és Észak-Amerikában nagyjából a 19. század közepe és a 20. század közepe között zajlott le, a világ többi részén a 20. században, illetve jelenleg is tart. A demográfiai átmenetnek számos módosítást ismerjük, ezért az átmenet klasszikus elméletét sokan erős kritikával illetik. Ma sokan az átmenet szerves részének, illetve következményének tekintik a népességszám, a párkapcsolatok, a családszerkezet, a népesség korösszetétele, a településszerkezet és a migrációs minták terén bekövetkezett jelentős változásokat is: lásd Weeks 2008: 89–103.

³ Braudel 1985: 87.

⁴ Monostori–Gresits 2018: 131. Boros–Gál 2024: 101. Érdekes, hogy németországi tapasztalatok szerint a válasz függ a válaszadók életkorától is: a 65 évesek szerint 74–75 éves kortól lehet valakit idősnek tekinteni, a 74 évesek szerint pedig 77 éves kortól.

fogalma sem volt ismeretlen, de egy fix életkor helyett leggyakrabban a fizikai, szellemi teljesítőképesség megromlásához, a korábbi szerepek betöltésére való alkalmatlansághoz kötődött.

Miközben az, hogy kit tekintünk idősnek, hasonlóan az időskorhoz kapcsolt szerepekhez és magatartásformákhoz, időben és társadalmanként is változó, az „idősödés” vagy „öregedés” fogalmai is többértelműek. Idősödésről beszélhetünk az egyén perspektívájából: ez mindannyiunkat érintő hétköznapi tapasztalat, amelyhez az időskort sem kell elérnünk. Az idősödés jelentheti viszont azt is, hogy az emberek többsége a halandóság javulásával egyre hosszabb életet él, ami növeli az idősek számát a társadalomban. A halandóság javulása az egészségesen eltöltött élettartam meghosszabbodásával is jár, ami kitolja az időskor határát, és lehetővé teszi annak szakaszolását (fiatalabb idősök, legidősebb idősök). A felnőtt- és időskori halandóság jelentős javulását megelőzően Peter Laslett véleménye szerint nem is beszélhetünk elkülönült „fiatalabb” időskorról (*Third Age*),⁵ hiszen az emberek reprodukív életszakasza sokáig tartott (a nők legalább 40 éves korukig szültek), majd az ezt követő várható élettartam meglehetősen rövid volt, és az emberek megrokkanasukig, illetve halálukig dolgoztak. Laslett javaslata szerint a *Third Age* akkortól válik értelmezhetővé, amikor elég sokan érik el az idős kort, konkrétan, amikor a 25 éves kort elérték legalább fele megéri a 70 éves életkort, illetve amikor legalább egynegyed részük 60 éven felüli, ami Nyugat-Európában a 20. század közepén valósult meg.⁶

Végül, demográfiai idősödés alatt azt értjük, hogy a modernkori népesedési változások következményeként társadalmaink átlagos életkora emelkedik: megnőtt és ma is folyamatosan nő az idősek részaránya. Természetesen ez akkor mutatkozik meg látványosan, ha az időskor határát sikerül valamilyen fix életkorhoz kötni. A demográfusok ezt többnyire megteszik, viszont ahogy a fentiekben már jeleztük, ez korántsem magától értetődő.⁷ A bizonytalanságot jelzi, hogy a „szilárd” életkori határ is változik: korábban a fejlett országok esetében 60, újabban 65 éves kornál húzzák meg a határt,⁸ míg az ENSZ, amely globális léptékben gondolkodik, ma is inkább 60 éves kortól számít valakit idősnek.⁹ Ha az időskort valamely mozgó határvonalhoz kötjük (pl. a nyugdíjba vonulás tényleges életkorához, amely nem független ugyan a hivatalos nyugdíjba vonulási kortól, de változik) és ez folyamatosan emelkedik, akkor beszélhetünk „idősödő társadalomról, az idősek arányának

⁵ A Peter Laslett által bevezetett harmadik életszakasz (1989) megfelel a visszavonulástól (nyugdíjba vonulástól) az egészség végső megromlásával és a teljesen függő helyzettel járó negyedik szakasz beköszöntéig tartó időszaknak. A negyedik életszakasz ezután következik, de nem szükségszerűen és mindenkire érvényes módon, határa bizonytalan és szintén emelkedik (80–85 éves kor?). Weeks 2008: 338–339.

⁶ Laslett 1995: 50–53.

⁷ Bourdelais 1994; Kapitány (szerk.) 2015: 13.

⁸ Weeks 2008: 334.

⁹ Kapitány (szerk.) 2015: 10; Boros–Gál 2024: 100.

növekedése nélkül”.¹⁰ Bárhol húzzuk is meg az időskor határát, a népesség átlagos életkora és az idősök részaránya emelkedik. Fontos leszögezni, hogy a demográfiai idősödés oka elsősorban a csökkenő termékenység és nem az emberi élettartam megnyúlása.¹¹ Az utóbbi legfeljebb az idős emberek számát növeli, de részarányuk emelkedésére közvetlen és erős hatással a születésszám csökkenése van.¹² Az idősödés, a demográfiai átmenet része és következménye (*age transition*),¹³ mára globális jelenséggé vált, és a múlttal szemben, amikor az idős emberek száma és aránya alacsony volt, merőben új történeti tapasztalatot jelent.¹⁴

Az individuális öregedést ma is hajlamosak vagyunk ambivalens módon értékelni, a magas életkorhoz kapcsolódnak pozitív értékek (tudás, tapasztalat), ugyanakkor összekapcsolják vele a fizikai és szellemi hanyatlást, konzervatívizmust, rugalmatlanságot stb.¹⁵ Ez a múltban sem volt másképp: egyszerre volt jelen az idősök tisztelete és megbecsülése, illetve a sajnálatuk és a feléjük irányuló gúny.¹⁶ Az is látszik, hogy a felnőttkori halandóság lassú javulásával a 18. század második felétől a pozitív attitűd válik egyre erősebbé.¹⁷ Hasonlóképpen az idős emberek múltbeli helyzetének mai megítélése is kettős. Egyszerre van jelen a múlt idealizált képe, miszerint az idős emberek helyzete az iparosodás előtt jobb volt, amikor életük végéig megbecsültségnek örvendtek, vagyonuk, társadalmi pozíciójuk birtokában maradtak, és többgenerációs nagycsaládok fejeként gyermekeik és unokáik körében éltek. Ebben a megközelítésben a modernizáció negatív következményekkel járt, az idősödés pozícióvesztést, magányosságot, esetlegesen elszegényedést hozott magával. Ezzel szemben ismert a múlt pesszimista olvasata is, különösen azóta, hogy családtörténeti kutatások bebizonyították, hogy Nyugat-Európában például nem volt jellemző a többgenerációs együttélés, és az idősök helyzetét is ennek fé-

¹⁰ Boros–Gál 2023, 2024. A szerzők a tényleges nyugdíjbavonulási kort tekintik az öregkor határának, amely folyamatosan emelkedik Magyarországon, így a társadalom idősödik (tagjai egyre tovább élnek), de az idősök részaránya nem emelkedik jelentősen.

¹¹ Weeks 2008: 321; Livi Bacci 2000: 171.

¹² Amennyiben a termékenység emelkedik vagy stagnál és az élettartam nő, az is előfordulhat, hogy az idősök aránya csökken (Laslett 1977: 176). A halandóság csökkenésénél annak is jelentősége van, hogy mely korcsoportokban jelentkezik elsősorban. A 20. század első felében főként a csecsemő- és gyermekhalandóság javult, ami csökkenő termékenység mellett is visszafogta a demográfiai idősödést. A 20. század utolsó harmadától az időskori halandóság jelentős javulása viszont erősítette az idősödést (Livi Bacci 2000: 171). Természetesen a migráció is jelentősen befolyásolhatja a népesség korösszetételét.

¹³ Weeks 2008: 99.

¹⁴ Weeks 2008. 314.

¹⁵ Weeks 2008: 334.

¹⁶ Troyanski 1998. Lehetne sorolni a példákat az ókori és középkori, kora újkor irodalmából. A gúnyolódás kiváltója sok esetben az volt, ha az idős ember nem a társadalom által elvárt szerepnek megfelelő életmódot élt, például nagy korkülönbséggel házasodott, intenzív szexuális életet élt stb. Ugyanakkor ettől függetlenül is kapcsolódhattak negatív tartalmak az időskorhoz, például a szegénységgel, magányossággal vagy épp a kapzsisággal való azonosításban. A felnőtt gyermekek együttélése a háztartásfő vagy visszavonult szülő házaspárral, illetve özvegy szülővel sem volt konfliktusmentes (Koloh 2021: 288–290).

¹⁷ Troyanski 1998.

nyében értelmezték. Így a szegénység, magányosság inkább a történeti múltra lett volna jellemző, ezzel szemben a modern társadalmak jóléti rendszerei soha nem látott létbiztonságot hoztak az öreg emberek számára.¹⁸ Az igazságot valahol a szélsőséges álláspontok között kell keresni. Az idősek múltbeli helyzete és megítélése nem volt mindig és egyértelműen pozitív, a többgenerációs együttélés nem volt mentes a konfliktusoktól, és a magcsaládok sem eredményezték feltétlenül az időskori elhagyatottságot, hiszen jelen lehetett az idősekkel való összeköltözés, a velük nem egy fedél alatt élő rokonok támogatása és a közösségi támogatás is. Ráadásul nagyon nehéz az idősek helyzetét általánosságban megítélni, nemük és társadalmi helyzetük fgyelembevétele nélkül.¹⁹

A demográfiai öregedés értelmezése szintén jelentősen változott a folyamat előrehaladtával. Az idősek számbeli gyarapodását és részarányuk növekedését a 20. századig pozitív dolognak, civilizációs vívmánynak tekintették, a negatív attitűd akkor jelent meg, amikor a termékenységsökkenés következményeképp az idősödés látványossá vált.²⁰ Ma általános a negatív megközelítés, a társadalmak idősödését a jóléti intézmények fenntarthatóságát veszélyeztető tényezőként ítélik meg. A háttérben az áll, hogy a fogyasztás és a termelés az emberi életpálya során egyenlőtlenül oszlik el. A fogyasztás mindvégig jelen van, miközben a produktivitás csak a felnőtt, aktív életszakaszra jellemző. Az életpálya elején és végén deficit mutatkozik, többet fogyasztunk, mint termelünk, a szélső pontokon, csecsemő- és kisgyermekkorban, valamint az emberi élet végső szakaszában jászereivel csak a fogyasztás marad.²¹ Az életpálya-deficit finanszírozását a generációk közötti transzferek útján oldjuk meg, s ez így volt a múltban is. Tehát az aktív korcsoportok, amelyek többet termelnek, mint amennyit elfogyasztanak, javaik, erőforrásaik egy részével támogatják a fiatalokat és az időseket. A támogatás megvalósulhat közvetlenül a családon belül (magántranszferek: a javak megosztása, munka- és időráfordítás) vagy a befizetett adón keresztül a jóléti intézmények segítségével (közösségi transzferek: nyugdíjrendszer stb.). Az idősek esetében szerepet játszhat az aktív élet során felhalmozott vagyon is. A preindusztriális múltban a magántranszfereknek volt döntő szerepük az idősek létfenntartásában, míg ma

¹⁸ Kertzer 1995: 364. A nukleáris családok nyugat-európai túlsúlya elsősorban Peter Laslett háztartásszerkezeti kutatásai során került elő, ő fogalmazta meg az ún. *nuclear hardship hypothesis* (Laslett 1988), miszerint a magcsaládok és a fiatalok elköltözése a házasságkötéskor azzal járt, hogy az idős emberek, különösen megözvegyülésük után, magukra maradtak, és a család helyett a közösség támogatására szorultak.

¹⁹ Kertzer 1995: 364, 368–369. A Laslett és a családtörténészek többsége által használt háztartásösszeírások alkalmasak arra, hogy az egy fedél alatt élő rokoncsoportokat azonosítsák, de kevésbé képesek feltárni a közelben élő rokonok hálózatát és az általuk nyújtott segítséget. Ugyanez igaz bizonyos mértékig a mai modern társadalmakra is: a különélés nem jelenti feltétlenül a rokoni támogatás hiányát, bár a probléma létező és jelentős. Emellett a múltban és a jelenben is létezett a nem rokoni transzferek rendszere: a lakóhelyi közösség, az egyház, az állam támogatása. Peter Laslett szerint a 20. század előtti Angliában az idősek intézményi ellátása éppoly elterjedt volt, mint azután (Laslett 1995: 49).

²⁰ Bourdelais 1994.

²¹ Bengtsson 2004: 50; Gál–Vargha 2015: 136.

Európában a közösségi transfereknek.²² Ezért volt jelentősége a múltban a magas gyermekszámnak, illetve a háztartásszerkezetnek: a felnőtt gyerekek biztosították az időskori létfenntartást, és számított az is, hogy együtt éltek-e az idős emberekkel. A közösségi transferek előtérbe kerülése és egy sor más tényező miatt a modern társadalmakban ez már kevésbé játszik szerepet. Az eltartó/eltartott arány kedvezőtlen változásai viszont háztartásszinten a múltban, illetve közösségi szinten a jelenben is feszült helyzeteket teremthetnek. A preindusztriális háztartásokban a gyermekek születésekor vagy az idős emberek jelenlétével következhet be ez a helyzet,²³ ami különösen gazdasági válságok, rossz termékek, magas árak esetén az időskori halandóság növekedésével járhatott.²⁴ A modern társadalmakban pedig alapvetően a termékenység csökkenése okozza hosszú távon az eltartási arányok romlását. Ennek a megközelítésnek az is az alapja, hogy az idős kort fix életkorhoz (pl. 65 év) köti, így a növekvő arány egy, a modern társadalmak számára fenyegető veszedelem indikátora lesz.²⁵ Emellett ez a megközelítés kizárólag a demográfiai korstruktúra változását és a családon kívüli munkajövedelmet veszi figyelembe, nem számolva a háztartáson belüli munkavégzéssel és az idősök értéktermelő tevékenységével.²⁶

Jelen tanulmányunkban elsősorban a népesedési idősödéssel és az idős népesség néhány népesedési sajátosságával foglalkozunk a demográfiai átmenet előtti és az az alatti periódusra koncentrálna – tehát a hozzávetőleg a 18. század második felétől 1945-ig tartó időszakra. Elsőként tisztázni próbáljuk, hogy a hagyományos társadalmakban kit tekinthetünk idősnek, feltéve a kérdést, hogy a mai megközelítések alkalmazhatók-e a történeti múltra, majd az idős népesség nemek, kor és családi állapot szerinti összetételével, háztartáson belül elfoglalt helyzetével, továbbá az idősök halandóságával, életkilátásaival foglalkozunk. A tanulmányhoz forrásként a KSH által közölt népszámlálási és népmozgalmi statisztikákat használjuk, a finomabb elemzések pedig a Mosaic-adatbázis 1869-es népszámlálásból származó adataira épülnek.²⁷

²² Gál-Vargha 2015: 143. Ázsiában a családi támogatásnak továbbra is nagy szerepe van, míg Észak-Amerikában a felhalmozott vagyoni eredetű jövedelem is jelentős. De a közösségi transferek a múltban sem voltak ismeretlenek: Laslett 1995: 49; Bengtsson 2004: 52.

²³ Chayanov [1923] 1986.

²⁴ Tsuya-Nystedt 2004: 414.

²⁵ Bourdelais 1994.

²⁶ Gál-Vargha 2015: 147–149. A probléma nyilvánvalóan létezik és jelentősnek tekinthető, de jövőbeli súlyát nem lehet pusztán a korszerkezet változásai alapján megítélni.

²⁷ A rostocki demográfiai Max Planck Intézet (MPIDR) kezdeményezésére gyűjtött individuális szintű, történeti népszámlálási adatbázisról (Mosaic, jelenleg az IPUMS kezelésében: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>) lásd Szołtysek–Gruber 2016. Az 1869-es népszámlálás fennmaradt anyagából kialakított mintáról: Óri 2012; Óri–Pakot 2016.

AZ IDŐSKOR HATÁRA

Ahogy említettük, az időskor nem kötődik egy egyértelmű és változatlan életkori határhoz. A modern statisztikákban és demográfiai elemzésekben többnyire a 60., illetve egyre inkább a 65. életévhez kötik, amely részint önkényes – többé-kevésbé a modern társadalmakban szokásos hivatalos nyugdíjkorhatárhoz kapcsolódik –, részint változatlan, nem felel meg a fiziológiai öregedés egyre magasabb életkorra való kitolódásának. Az öreggő válás, akárcsak a felnőtté válás, ugyanakkor egy folyamat, amelynek a hivatalos nyugdíjkorhatár elérésén kívül is vannak olyan egyéb elemei, amelyhez a közvélemény az öregkor határát kapcsolni szokta.

Létezik az időskor szubjektív megítélése, amely változik, egyre magasabb életkorra teszik az emberek az öregség határát: míg a középkorban egy 40 éves embert is tekinthettek öregnek, ma ez sokkal inkább a 70 éves korra jellemző. Egy nagy esetszámú, forrásként népszámlálási és anyakönyvi adatokat használó, kvantitatív történeti elemzésben ez a szubjektív életkori határ nyilván nem érvényesíthető. Vannak ugyanakkor olyan életesemények, amelyeket a közvélekedés az idősödés határának tekint: ilyen esemény a nagyszülővé válás, az aktív munkavégzéstől való visszavonulás vagy a modern korban a tényleges nyugdíjba vonulás, illetve az egészségi állapot olyan fokú megromlása, amely akadályozza az egyén megszokott hétköznapi életét.²⁸ Mindezek különböző, a szokásos 60-65 éves kortól eltérő életkori határokat jelentenek. A nagyszülővé válás egy történeti elemzésben megint csak kevésbé alkalmas az időskor elhatárolására, hiszen a korai házasság és gyermekvállalás időszakában, ami Magyarországra egyértelműen jellemző volt, ez akár 40 éves kor alatt is bekövetkezhetett.²⁹ Intézményes nyugdíjrendszer sem létezett sokáig, ugyanakkor nem volt ismeretlen a visszavonulás, a háztartás vezetésének átadása. Utóbbi esemény függött a háztartás-szerkezettől és az örökösödés szokásrendszerétől: míg a törzsöröklést gyakorló német közösségekben rutinszerűen következhetett be,³⁰ más magyarországi etnikai csoportokban ez inkább az egészségi állapot romlásához kötődött, és sokkal esetlegesebb lehetett. A népszámlálások és háztartás-összeírások egyéni ívei alapján, amennyiben jelölték a háztartásfőiséget, vagy ha elfogadjuk a háztartástagok összeírási sorrendjét a háztartásban elfoglalt pozíció mutatójának (az első helyen

²⁸ Bálint–Spéder 2012: 95; Monostori–Gresits 2018: 132.

²⁹ Ma is inkább 50 éves kor körül történik a nagyszülővé válás (Bálint–Spéder 2012: 95); ez a történeti Magyarország házassági viszonyai mellett, amikor átlagosan közel tíz évvel korábban kötötték első házasságukat, jóval korábban következett be, már amennyiben a gyerekek megérték a felnőtt kort.

³⁰ A törzscsaládokban szokásos visszavonulásról, a háztartás és a gazdaság átadásáról: Tárkány Szűcs 1981: 434-436. Ugyanakkor a visszavonulás itt is inkább egy folyamat lehetett, amely az örökös fiú házasságkötésével kezdődött, és függött a háztartásfő fizikai állapotától, egészségétől. A teljes visszavonulás nem annyira az idősek munkaképtelenségéhez, mint inkább ahhoz kapcsolódott, hogy már nem tudtak önállóan, bérelt munkaerő bevonása vagy a föld egy részének bérbe adása nélkül gazdálkodni (Sabeau 1990: 342).

a háztartásfő állt, egy idős szülő, akit a lista aljára helyeztek, feltehetően már nem volt a háztartás vezetője),³¹ akkor kiszámítható a visszavonulás átlagos életkora, amire alább kísérletet is teszünk.³²

Létezik ugyanakkor olyan megközelítés is, amely az időskor határát az egyre hosszabbra nyúló emberi élettartamhoz kapcsolja, és ily módon statikus helyett dinamikus szemléletű. Eszerint az időskor egyszerűen az élet utolsó szakasza, a születéskor várható átlagos élettartam utolsó 15 éve.³³ Magas és emelkedő születéskor várható élettartamú országokban az időskor határa így folyamatosan emelkedik: Magyarországon például 1960-ban a férfiak 51, a nők 55 éves kortól számítottak volna öregnek, 2000 környékén ez 53 és 61 év, míg 2023-ban 58 és 64,5 év lett volna.³⁴ Világos ugyanakkor az is, hogy ez a megközelítés nem alkalmazható a demográfiai átmenet előtti és az az alatti halandósági viszonyokra. Mivel a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a születéskor várható élettartam még 1900 környékén is csak 40 év körül volt,³⁵ ebből az időskor elhatárolása nem számítható. Azt viszont alapul vehetjük, hogy a férfi, illetve női népesség átlagosan hány éves korában számíthatott még 15 éves élettartamra, és ezt alkalmazhatjuk az időskor elhatárolására. Így az 1820-as években Magyarországon az 55 év fölötti férfiakat és nőket tekinthetjük öregnek,³⁶ 1900-ban az 56 éven, 1920-ban az 57-58 éven, 1941 pedig a 60-62 éven felülieket.³⁷

IDŐSÖDÉS MAGYARORSZÁGON: A NÉPESSÉG ÁTLAGOS ÉLETKORA ÉS AZ IDŐSEK ARÁNYA

Az idősödés egyik lehetséges indikátora a népesség átlagos (medián) életkora. A népszámlálási adatok alapján a KSH az átlagos életkorokat teszi közzé. Az 1. táblázatban ezeket a számokat mutatjuk be 1900-tól a mai országterületre nézve, kiegészítve – részben saját számítások alapján – korábbi népszámlálási időpontok egész- vagy résznépességének adataival.

Látható az 1. táblázatból, hogy a népesség átlagos életkora a II. világháborúig 30 év alatt volt, illetve hogy – Zsámbék alapján – a 18–19. században a falusi

³¹ Andorka [1996] 2001: 258.

³² A számítás ugyanúgy történik, mint az ún. *singulate mean age at first marriage* esetén, vagyis bizonyos életkor fölött a háztartásfőként összeírt férfiak vagy nők korcsoportonkénti aránya alapján (Henry–Blum 1988: 33–34).

³³ Sanderson–Scherbov 2013. Ismerteti például: Boros–Gál 2024: 107.

³⁴ Saját számítás https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html alapján – utolsó letöltés: 2025. február 18.

³⁵ Pallós 1971: 54–55. Egész pontosan Magyarországon (mai országterület) 1900–1901-ben az adott évi halandósági viszonyok mellett a férfiak születésükkor 36,6, a nők pedig 38,2 évre számíthattak.

³⁶ Hablicsek László halandósági tábla-beclései alapján saját számítás (Hablicsek 1991: 92). Ugyanezt az életkori határt használja a mai történeti demográfiai irodalom egyik meghatározó kutatási programja, az Eurasia project: Bengtsson 2004; Tsuya–Nystedt 2004.

³⁷ Pallós 1971: 56, 57, 64, 65, 72, 73. alapján saját számítás.

népesség életkora inkább a 20. évhez lehetett közelebb. 1900 előtt a férfinépesség minimálisan idősebb volt, halandóságuk valamivel kedvezőbb lehetett a nőknél.

1. táblázat

<i>A népesség átlagos életkora (év)</i>				
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összesen</i>	<i>N</i>
Zsámbék 1795	22,3	21,8	22,1	2729
MOSAIC 1869	24,9	23,9	24,4	31 264
Buda, 1869	28,4	28,4	28,4	53 997
Pest, 1869	26,4	26,1	26,3	196 734
Magyarország (mai országterület)				
1900	26,9	26,9	26,9	6 854 415
1910	27,2	27,3	27,2	7 612 114
1920	28,5	28,9	28,7	7 986 875
1930	29,3	30,2	29,8	8 685 109
1941	31,0	32,1	31,6	9 316 074
1949	31,5	33,3	32,4	9 204 799
1960	32,5	34,8	33,6	9 961 044
1970	34,3	37,0	35,7	10 300 996
1980	34,6	37,7	36,2	10 709 463
1990	35,5	39,0	37,3	10 374 823
2001	37,1	41,1	39,2	10 198 315
2011	38,9	43,2	41,1	9 937 628
2024	41,1	45,1	43,2	9 585 000

Forrás: Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása, Mosaic-adatbázis,³⁸ Népszámlálás 1870 alapján saját számítás, KSH kiadványok 1900-tól.

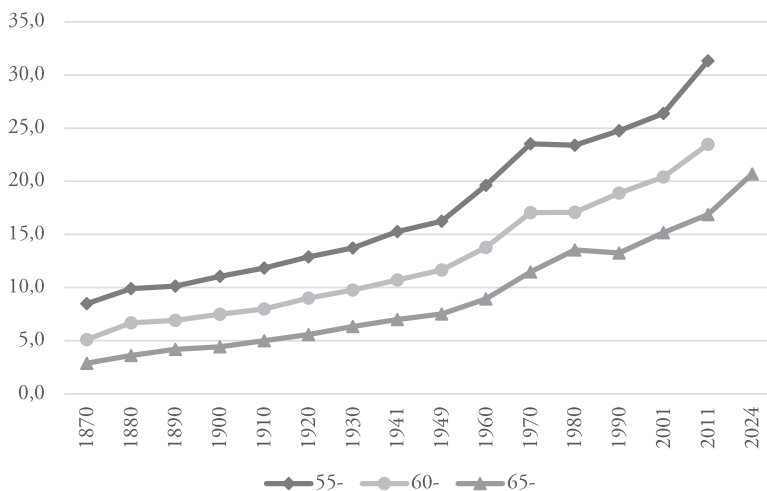
Az átlagos életkor a 20. században kezdett folytonosan emelkedni, amikor a javuló halandóság mellett a csökkenő termékenység egyre erősebben visszavetette a fiatalabb korcsoportok súlyát. Látható ugyanakkor Pest és Buda példáján az is, hogy a városi népességek esetében a bevándorlás módosíthatta a korszerkezetet és az átlagos életkort. Buda és Pest vonzotta a bevándorlókat, ami növelte a felnőtt népesség részarányát és magasabb átlagos életkort eredményezett.³⁹ Az idősödési folyamat gyorsulása is szembeűnő: 1970-ig száz év alatt nőtt tíz évvel az átlagos életkor, míg hasonló növekedéshez később már csak ötven év kellett.

³⁸ Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása: Zsámbéki római katolikus plébánia (a forrásról: Husz 2002), Mosaic: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>, KSH: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0002.html – utolsó letöltés: 2025. február 21.

³⁹ A két város korfáit meggrajzolva a preindusztriális korban megszokotthoz képest egészen más kor-eloszlást láthatunk. Pesten a fiatal munkaerő bevándorlása erősen megnövelte a fiatal felnőttek részarányát, míg Budán a felnőttek idősebb korcsoportjai is erősebben képviseltették magukat.

1. ábra

Az idősök aránya Magyarországon, 1870–2024 (%)

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023), mai országterületre számolva.

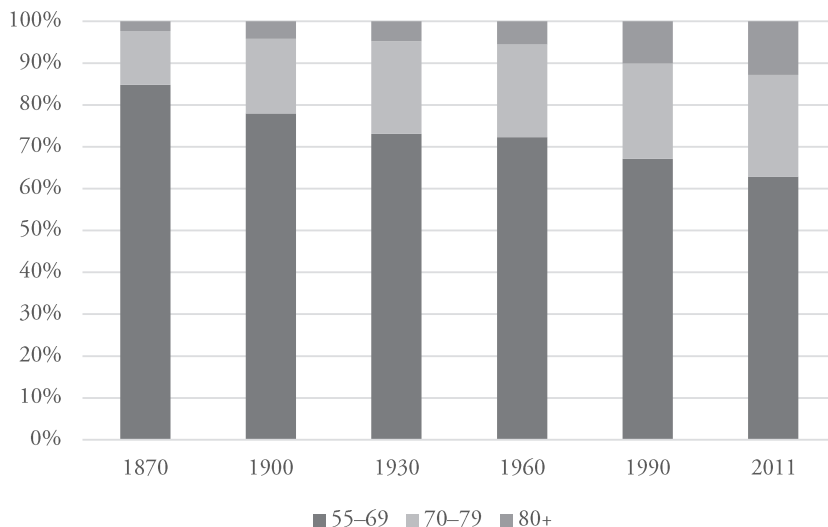
A magyarországi társadalom idősödési folyamata jó lemérhető az 1. ábrán. 1870-ben az 55 éven felüliek aránya 8,5%, a 60 éven felülieké 5%, a 65 éven felülieké 3% volt. Faragó Tamás 18. századi egyházi összeírások alapján a 60 éven felüliek arányát 5% alá teszi,⁴⁰ míg Hablicsek László 1820-as évekre vonatkozó becslése ennél kicsit „idősebb” népességet jelenít meg: az 55 év feletiek aránya meghaladja a 10%-ot, a 60-on felüliek aránya 7, a 65-ön felülieké pedig 4,5% volt.⁴¹ Az idősök aránya 1870 óta folyamatosan emelkedik, ami összhangban van azzal a megfigyeléssel, hogy a termékenységsökkenés jellemző volt már a 19. század utolsó évtizedeiben is. A folyamat a II. világháború után felgyorsult, részben a termékenységsökkenés, részben az időskori halandóság javulása miatt, majd 1970 után lefékeződött, amikor a születésszám emelkedett és a halandóság javulása megállt. Az utolsó harminc-negyven év további emelkedést hozott. A 65 évesek arányának növekedése volt a legnagyobb: az elmúlt 150 évben ez mintegy meghétszereződött. Ha viszont az előző fejezetben tárgyalt módon az életpálya utolsó 15 évet tekintjük időskornak (tehát figyelembe vesszük az időskor kitolódását), és 1870-ben az 55 éven felüliek arányából indulunk ki, ehhez mérve a ma 65 éven felüliekét, akkor az arány-növekedés jóval kisebb, két és félszeres.

⁴⁰ Faragó 2013: 244. Hasonló arányokat közöl Andorka [1996] 2001: 272 is.

⁴¹ Hablicsek 1991: 96. adatai alapján számolva. Hablicsek eredményei közelebb állnak a 18–19. századi Nyugat-Európára vonatkozó értékekhez: a 18. századi Svédországban a 60 éven felüliek aránya 7–10%, Franciaországban 8% körüli, a 19. század második felében már 10–12%. Az arányváltozás szorosan összekapcsolódik a termékenységi átmenet időzítésével, ahol ez később kezdődött, így Angliában vagy Németországban, ott még 1910-ben is 8% alatt volt a 60 éven felüliek aránya (Bois 1998: 165).

2. ábra

Az idősök (55 éven felüliek) korcsoportok szerint, Magyarország, 1870–2011

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023), mai országterület.

Megfigyelhető az is, hogy az idősök egyre nagyobb hányada 70, sőt 80 éven felüli – utóbbi a lasletti „negyedik” életfázis (2. ábra). Míg a 19. század végén a 80 évesnél idősebbek alig voltak láthatóak, arányuk az idősök között épp elérte a 2%-ot, a teljes népességen belüli arányuk pedig a 0,2%-ot, ma inkább 15%-hoz közelít ez a csoport az 55 éven felüliek körében, és 4%-ra nőtt a teljes népességben.

Ha Peter Laslett javaslata szerint⁴² azt vizsgáljuk, hogy az ún. „harmadik életszakasz”, tehát az elkülönült, látható, még aktív öregkor mikor jelenik meg Magyarországon, a következő mutatókat kell megvizsgálni: a 60 évesnél idősebbek aránya a 25 év feletti népességen belül, illetve a halandósági táblák alapján a 25 és 70 éves kor közötti továbbélés aránya (2. táblázat). (Az utóbbi a termékenység, a születésszám hatásának kiküszöbölésével vizsgálja az idősök arányát.) Míg Nagy-Britannia és több nyugati ország a 20. század közepén érte el a küszöbértéket (vagyis az 50%-os továbbélési arányt és azt, hogy a 60 éven felüliek legalább 25%-os részarányt képviselnek a felnőttek között), Magyarországon ez utóbbi csak az 1960-as években valósult meg, míg az előbbi már az 1930-as halandósági tábla alapján teljesült. Úgy tűnik tehát, hogy a demográfiai időződés a 20. század középső harmadában lett (nálunk is) látható, miközben a folyamat már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött. A fiatal és középkorú felnőttek halandósága

⁴² Laslett 1995: 52–53.

ugyanakkor a 20. század első évtizedeiben jelentősen javult, a jelek szerint akár gyorsabban is, mint egyes nyugat-európai országokban, míg az időskori halandóság javulása némi késéssel követte ezt.

2. táblázat

*A Laslett-féle „harmadik életszakasz” mutatói
Magyarországon (mai országterület)*

	<i>60+ évesek aránya a 25+ éveseken belül (%)</i>	<i>A továbbélés aránya 25 és 70 éves kor között</i>
1870	11,2	
1880	14,2	
1890	14,7	
1900	16,1	0,367
1910	17,0	0,386
1920	18,3	0,435
1930	18,4	0,504
1941	18,4	0,556
1949	20,0	0,598
1960	22,9	0,643
1970	27,3	
1980	26,5	
1990	28,8	
2001	29,6	
2011	32,0	

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023) és Pallós 1971 alapján saját számítás.

AZ IDŐS NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI ÉS HÁZTARTÁSVISZONYAI

Az idős népesség egyes demográfiai és háztartásszerkezeti jellemzőit legrészletesebben a Mosaic-adatbázis magyar adatai alapján tárgyalhatjuk, amelyek az 1869-es népszámlálás fennmaradt egyéni szintű anyagából véletlenszerű mintavétellel kerültek kiválasztásra, és az akkori országterület falusi népességére reprezentatívnak tekinthetők mind földrajzi, mind felekezeti megoszlásukat tekintve.⁴³ A minta 31 264 életkorral rendelkező személyt tartalmaz. Idősnek 1869-ben az eddig elmondottak alapján az 55 évesnél öregebbeket tekintjük. 2407 fő tartozott ebbe a csoportba (3. táblázat), ami a minta 7,7%-a. (A 60 évnél idősebbek 4,5%-ot, a 65-nél idősebbek pedig 2,6%-ot jelentettek, a 80 év felettiek aránya megfelelt az országos átlagnak: 0,2%). Ebből is nyilvánvaló, hogy az idő-

⁴³ Óri 2012; Óri–Pakot 2016.

sek túlnyomó részét a „fiatalabb” korcsoportok alkották: 84%-uk 70 év alatti volt. Az 55 év feletti népesség nagyobb része (54%) férfi volt, akik egy kicsit öregebbek voltak a nőknél, és minden korcsoportban magasabb volt az arányuk. A férfitöbbslet egyre erősebb lett az életkor előrehaladtával (maszkulinitási index).

3. táblázat

Az idős népesség kor- és nem szerinti megoszlása, 1869

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összesen</i>	<i>Maszkulinitási index</i> <i>(100 nőre jutó férfiak száma)</i>
		<i>%</i>		
55–59	39,5	44,1	41,6	104,5
60–64	24,7	23,4	24,1	123,1
65–69	18,4	17,7	18,1	121,3
70–74	9,0	8,0	8,5	130,3
75–79	4,8	4,5	4,7	124,0
80–	3,6	2,3	3,0	188,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	116,7
N	1296	1111	2407	

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Más magyarországi kutatási eredmények is az életkorral fokozódó férfitöbbsletet találtak mind a teljes népességben,⁴⁴ mind az idősök között. Mindez magyarázható a korábbi évtizedek férfitöbbsletet hozó bevándorlásával, illetve azzal, hogy az özvegyasszonyok, akik egy része más településről származott, gyakran visszaköltöztek eredeti lakóhelyükre, rokonaik közelébe. Végül, szemben a mai tapasztalatokkal, a nők halandósága a 19. században minden korcsoportban rosszabbnak mutatkozott, mint a férfiaké.⁴⁵ Ez némileg meglepő, mert általában a női halandóság szokott kedvezőbb lenni, leszámítva a történeti népességek termékeny korú női korosztályait, ahol a magas termékenység és gyakori gyermekvállalás fokozott elhalálozási kockázattal járt. Ennek megfelelően az idősök körében gyakoribb a nőtöbbslet, amely a korral éppen az eltérő halálozási valószínűség miatt növekszik. Így Louis Henry és Alain Blum becslése szerint egy, a vándorlás hatásaitól zárt népességben, ahol a születéskor várható élettartam 30 év (tehát igen hasonló a 19. századi magyarországihoz), egészen 50 éves korig különböző mértékű férfitöbbslet feltételezhető. 55 éves korig ez kiegyenlítődik, de utána egyre erősödik a nők számbeli fölénye: 60 éves kor után 93 férfi jut száz nőre, 70 éves korra 83, 80 éves kort után már csak 74.⁴⁶ Mindezek alapján jól látható, hogy az idősök körében erősen felülreprezentáltak voltak a férfiak, ami valószí-

⁴⁴ Andorka [1996] 2001: 263–264; Faragó 2013: 249.

⁴⁵ Habcsek 1991: 93; Faragó 2013: 249.

⁴⁶ Henry–Blum 1988: 15. Wárgentin 18. századi svéd statisztikus adatgyűjtése is ezt mutatja: 60 év felett 100 nőre 71 férfi jutott (Bois 1998: 165).

núleg több tényező együttes hatására alakulhatott ki: a vándorlás mellett a magasabb női halandóság, illetve akár a nők hiányosabb regisztrációja is okozhatta.⁴⁷

Családi állapot szerint is vizsgálhatjuk az 55 éven felülieket, de ebben az esetben az idősek nemek vagy családi állapot szerinti differenciált halandósága és vándorlása is befolyásolhatta az arányokat. Ezért külön kiszámoltuk a legfiatalabb idős korcsoport, az 55–59 évesek családi állapot szerinti megoszlását is, hogy lássuk a kiindulópontot, az öregség kezdetén fennálló helyzetet (4. táblázat).

4. táblázat

Az idős népesség családi állapot szerinti megoszlása (%), 1869

	55 év felett			55–59 éves		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
Házas	60,9	73,7	45,9	70,7	82,2	58,6
Özvegy	35,7	22,4	51,2	25,5	12,9	38,6
Nőtlen/hajadon	2,3	2,6	2,0	2,2	3,1	1,2
Egyéb	1,1	1,3	0,9	1,7	1,8	1,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2407	1296	1111	1002	512	490

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Jól látható, hogy néhány elvált, különélő vagy hiányzó családi állapotú mellett szintén minimális azoknak az aránya, akik soha nem voltak házасok. Mindez összhangban van a magyarországi korai és általános házасodásról alkotott képpel.⁴⁸ A férfiaknál ugyanakkor ez az arány kicsit magasabb, elsősorban az itt vizsgált vidéki népességben jelenlévő, nem házасodó szolgák, pásztorok miatt. A döntő különbség az idős férfiak és az idős nők között a házасok, illetve özvegyek arányában mutatkozik: a férfiak már az öregkor kezdetén is sokkal nagyobb arányban éltek házáságban, mint a nők, és ez idővel még fokozódott. Ez részben annak tulajdonítható, hogy a férfiak valamivel öregebbek voltak a házastársuknál, ezért általában nem ők özvegyültek meg, de azzal is magyarázható, hogy a férfiaknak és a nőknek nagy mértékben különböztek az újraházásodási esélyei. Bár az újraházásodás esélye az életkorral erősen csökken, a férfiak valamennyi korcsoportban nagyobb valószínűséggel találnak új házastársat.⁴⁹ A népszámlálás-jellegű források nem jelölik ugyan a házáságok sorszámát, de a férfiaknál a szokatlanul nagy korkülönbséget

⁴⁷ Ez utóbbi joggal feltételezhető az egyházi vagy nem nemesi összeírások esetében, különösen a 18. században, de kevésbé hihető az 1869-es népszámlásról, különösen nem a felnőttek és idősek körében.

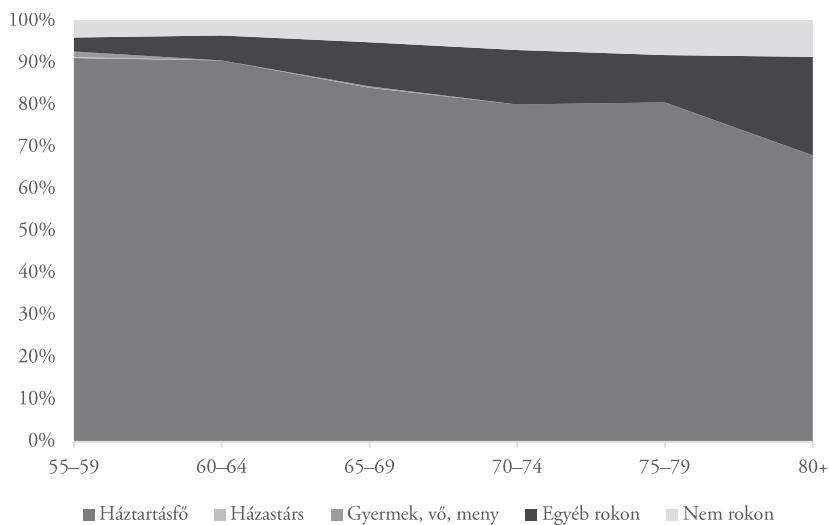
⁴⁸ Ez az ún. „nem nyugati” házасodási minta: Hajnal 1965.

⁴⁹ Minden vizsgált történeti populációban hasonló eredményre jutunk. Az újraházásodás kérdését összefoglalja Erdélyi 2020, a magyar családrekonstitúciós elemzésekért a témáról pedig lásd: Pakot 2009; Pakot–Óri 2012; Óri 2023. Az öregek családi állapotát vizsgálva jut hasonló eredményekre: Andorka [1996] 2001: 263–264, 273.

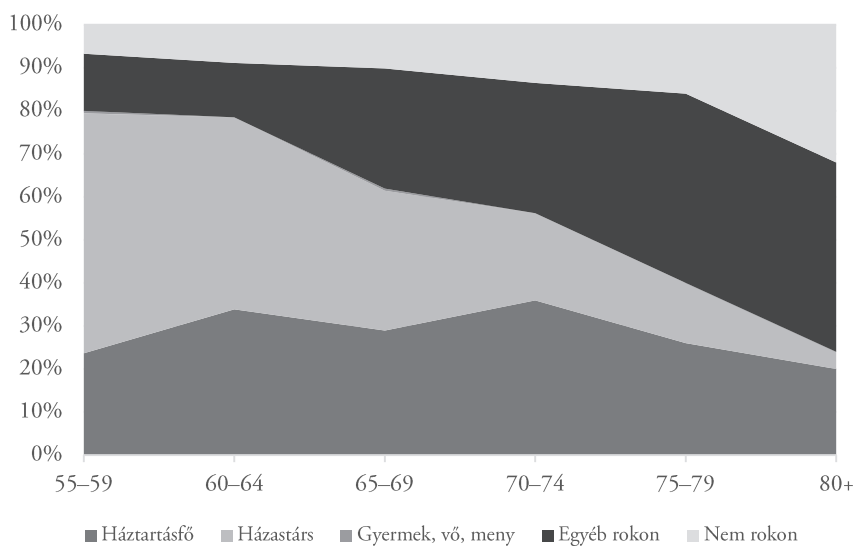
3. ábra

Az idős emberek háztartáson belül elfoglalt helyzete életkor és nemek szerint, 1869

Férfiak

Nők

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

(10 vagy annál több évet) értékelhetjük a második vagy többedik házasság indikátorának.⁵⁰ Az 55 éven felüli házaspárok 7,5%-ában a feleség volt az idősebb, ezek nagyobb részét tekinthetjük újraházasodásnak; viszont az idősek házasságainak 41%-ában a férj 10 vagy több évvel volt idősebb feleségénél, ami mutatja az újraházasodásban rejlő különbségeket. Az idős emberek családi állapota mellett a háztartásban elfoglalt helyzetüket is vizsgálhatjuk. Az életkor változásához hasonlóan itt is a nemek szerinti különbségeket helyezzük előtérbe (3. ábra).

A férfiak esetében a kép egyszerűbb, az öregkor küszöbén 90%-uk háztartásfő volt, ami 80 éves kor fölött 70%-ra esett vissza. Ez egyrészt mutatja, hogy Magyarországon a férfiak többnyire addig tartották a háztartásfőséget, amíg egészségi állapotuk engedte, tehát a visszavonulás nem igen volt szokás. Azok, akik mégis megváltak a háztartás vezetésétől 55 és 80 éves koruk között, átlagosan 68,5 évesen tették ezt.⁵¹ Elenyésző kisebbség (3%) élt egyéb rokonként (apa, após, testvér, sógor, egyéb) mások háztartásában, ez 65 éves kor felett 10%-ra emelkedett, majd a 80. életév után arányuk újra megduplázódott. Ez arra is utal, hogy Magyarországon többféle szokásrendszer működött: mintánkban elenyésző kisebbségben ugyan, de jelen volt a törzscsaládos típus, ahol idősebb férfiak lemondtak a háztartásfőségről, valamint az időskor elején előfordult a többcsaládos háztartások *frèreche* típusa is, amikor felnőtt testvérek élnek és gazdálkodnak együtt. Emellett az idősek egy része (4–8,5%-a) nem rokonként él mások háztartásában, hanem részben alkalmazottként (szolga, pásztor stb.), részben külön megjelölés nélküli „lakóként”. Tehát az idős emberekről való gondoskodás akkor is jelen volt, ha nem voltak rokonaik az adott településen, vagy ha nem tudtak azok háztartásában lakóhelyet találni.

A nők 56%-a a háztartásfő feleségeként kezdi utolsó életszakaszát, de ez az arány megözvegyülésük miatt 4%-ra esik vissza 80 éves koruk fölött. Tehát a kevés magas kort megért nő élete végére többnyire megözvegyült. Özvegyként ugyanakkor sokan átvehették a háztartás irányítását, amit aztán életük végéig gyakorolhattak. Az is sokkal nagyobb mértékben volt a nőkre jellemző, hogy rokonként (főleg szülőként vagy anyósként), vagy nem rokon lakóként éltek mások háztartásfősége alatt.

A háztartásfői pozícióra ható tényezőket többváltozós elemzésben is megvizsgálhatjuk, ahol a függő változó az, hogy valaki háztartásfő-e vagy sem, a független változók pedig az életkor, a lakóhely, a foglalkozás (nőknél a férj vagy háztartásfő

⁵⁰ Andorka [1996] 2001: 264. A nőknél nincs ilyen biztos támpont a becslésre, az özvegyasszonyok általában hasonló korú vagy csak valamivel fiatalabb agglagényekhez mentek feleségül, viszont első házasságaik egy részében is ők voltak az idősebbek. Vö. Zsámbékon 1860 előtt a helyben kötött házasságok mintegy 11%-ában özvegy férfi vett el hajadont, kb. 4%-ot tett ki az özvegyasszonyok és agglagények házassága, amihez járult még 3%-nyi özvegyek között kötött házasság (1466 helyi házasság). Az özvegyemberek és hajadonok közötti házasságokban a különbség átlagosan 9 év volt, míg az özvegyasszonyok és agglagények között 3 év az előbbiek javára (Óri 2023: 150–151).

⁵¹ A számítás módszeréről: Henry–Blum 1988: 34. Ez a 70 évhez közeli életkor is azt bizonyítja, hogy a visszavonulás inkább a magas életkorhoz, az egészségi állapot romlásához kötődött.

foglalkozása), a családi állapot, a háztartásszerkezet és a háztartásméret (5. táblázat). Az egyszemélyes háztartásokat (a lasletti első csoport) eleve nem vettük figyelembe, és mivel a nőknél a háztartásfőség gyakorlatilag egybeesett az özvegy családi állapottal (nem minden özvegyasszony háztartásfő, de minden nő, aki háztartásfő, özvegy), náluk ezt a változót nem használtuk az elemzésben. Az eredmények esélyhányadosok formájában mutatják egy-egy változón belül a referenciakategóriához képest a háztartásfői állás valószínűségét. Az egynél nagyobb értékek nagyobb, az annál kisebb értékek kisebb esélyt mutatnak a referenciakategóriához képest.

5. táblázat

A háztartásfői pozíció esélye az idők körében nemek szerint, 1869, logisztikus regresszió

		Férfiak			Nők		
		Esély- hányados	p-érték	% (átlag)	Esély- hányados	p-érték	% (átlag)
Kor- csoport	55–59	1		39,5	1		44,2
	60–64	0,917	0,769	24,6	1,428	0,060	23,5
	65–69	0,604	0,080	18,6	1,047	0,834	17,6
	70–74	0,510	0,053	8,7	1,444	0,191	7,8
	75–79	0,869	0,751	4,9	1,007	0,986	4,6
	80–	0,471	0,074	3,8	0,660	0,449	2,3
Lakóhely	Helyi	1		98,5	1		98,4
	Idegen	0,208	0,006	1,5	0,798	0,740	1,6
Foglal- kozás	Szellemi	0,685	0,404	6,4	0,439	0,075	4,6
	Iparos	0,312	0,002	7,3	0,584	0,125	6,9
	Földtulajdonos	1		54,5	1		58,9
	Munkás, napszámos	0,219	0,000	31,3	1,021	0,905	28,6
	NA	0,103	0,053	0,4	7,551	0,005	1,1
Családi állapot	Házass	1		75,0			
	Özvegy	0,192	0,000	21,8			
	Egyéb	0,029	0,000	3,2			
Háztartás- típus	2	1,184	0,775	2,3	5,227	0,000	3,0
	3	1		49,2	1		38,5
	4	0,432	0,007	13,9	3,335	0,000	25,4
	5	0,627	0,140	34,6	1,404	0,158	33,1
Háztartásméret		0,841	0,000	5,8	0,922	0,021	5,8
Esetszám		1226			1026		

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Megjegyzés: A számítás a tartósan jelenlévő (de facto) népességre vonatkozik, tehát magába foglalja az 1 hónapnál tartósabban jelenlévő idegeneket, de nem számol az 1 hónapnál tovább máshol tartózkodókkal. A háztartásszerkezeti kategóriák a Laslett-féle tipológia főcsoportjai,⁵² az 1. kategória (egyszemélyes háztartások) értelemszerűen kimaradt, hiszen ott a háztartásfői státusz nem kérdés.

⁵² Például Andorka–Farágó [1994] 2001: 186–187.

A férfiak életkoruk növekedésével egyre kevésbé voltak háztartásfők, míg a nők esélye a háztartás vezetésére inkább növekedett valamelyest: ahogy öregedtek, egyre nagyobb eséllyel özvegyültek meg. Míg a férfiaknál az életkor, addig a nőknél más tényezők játszanak fontos szerepet a háztartáson belüli helyzet meghatározásánál. A lakóhely (származás) szintén a férfiaknál mutatkozik fontos faktornak: a tartósan jelenlévő idegenek kevesen vannak, de a helyi illetőségüekhez képest minimális esélyük van a háztartások vezetésére, esetükben a származás, státus, foglalkozás szorosan összekapcsolódó elemek. A foglalkozás hatása igen meghatározó mindkét nemnél, az idős emberek státusfenntartása a földtulajdonnal rendelkező háztartásokban a legerősebb, s összekapcsolódik a tulajdonnal és a gazdálkodással. Az idős háztartásfő vagy özvegye addig marad a gazdálkodó háztartások élén, amíg életben van és egészségi állapota engedi. Más társadalmi csoportokban ez sokkal kevésbé jellemző. Egy fontosabb nemek szerinti különbség, hogy míg a napszámos, szolga, mezőgazdasági munkás férfiak körében a háztartásfőség esélye szignifikánsan kisebb, mint a földtulajdonosok körében, addig a nőknél itt nem látunk különbséget. Ennek oka az lehet, hogy a férfiak között jelen lehetnek azok a nem házas (vagy özvegy, egyedül élő) szolgálk, akik betagozódtak mások háztartásába, míg a nők egy része olyan özvegyasszony, aki napszámos, bérmunkás háztartások élén állt. Tehát a napszámos szolgálcsaládokból kikerülő asszonyok eleve házasságban éltek, őket az összeírók, illetve a másodlagos adatfeldolgozás során az adatbázis kialakítói külön háztartásba sorolták,⁵³ özvegyiségük esetén pedig ők váltak háztartásfővé. A férfiaknál viszont ugyanez a foglalkozási kategória az esetek egy részében eleve azt jelentette, hogy nem voltak háztartásfők.

A férfiaknál egyértelműen a házas családi állás kapcsolódott össze a háztartás vezetéséhez, megözvegyülésükig ők irányítják a háztartást, utána viszont nagyobb eséllyel adják azt át a fiatalabb generációknak. De itt sem közvetlen hatásról van szó. Mint láttuk, az idős férfiak nagyobb eséllyel élnek házasságban, mint a nők, és ha jó egészségi állapotban vannak, könnyebben házasodnak újra. Ha nem így áll a helyzet, a háztartásfői pozíció átadása is sokkal valószínűbb.

A háztartásstruktúra és háztartásméret hatásai hasonló képet mutatnak. Kisebbségi és egyszerű szerkezetű háztartások élén nagyobb eséllyel állnak az idős férfiak, míg a nagyobb, többgenerációs háztartásokban nagyobb esély van (sőt igazából csak ott van esély) a vezetés átadására. Tehát az idős férfiak háztartásfői pozíciójának patriarchális fenntartása nem egyszerűen a többgenerációs nagycsaládokhoz kötődött, bár nyilván ott is jellemző volt. A visszavonulás ugyanakkor csak ott fordulhatott elő, ahol volt kinek átadni a vezetést. A nők esetében kicsit más a helyzet. Ők a nem családos típusú háztartások (2-es típus) mellett a kiterjesztett családok háztartásokban lehettek a háztartás fejei. Ők azok az özvegyasszonyok, akik többgenerációs háztartásokat vezető férfiak halálával özvegyültek meg, és halálukig, vagy amíg erővel bírták, fenntartották a háztartásfőséget. Ez a

⁵³ Óri–Pakot 2016: 171. Hasonlóan járt el Faragó Tamás is: Andorka–Faragó [1994] 2001: 187.

magasabb esély látható a többcsaládos háztartások (5-ös kategória) esetében is, bár ez statisztikailag már nem szignifikáns. A több házassággal rendelkező háztartásfőként együtt élő özvegyasszonyok kerültek ebbe a kategóriába, ami viszonylag ritka volt; a látható, de nem szignifikáns hatás ennek köszönhető.⁵⁴

A regresszioelemzés megerősítette a korábban elmondottakat: az idősek emberek háztartásfősege létezett és elterjedt volt Magyarországon az 1869-es adatok alapján, és a visszavonulás szokása sem volt ismeretlen, de inkább a kor előrehaladtával és az egészségi állapot romlásával volt kapcsolatban. A férfiaknál ez egyértelműen a nagyobb, bonyolultabb struktúrájú földtulajdonos családokra volt jellemző, míg a nőknél, akik megözvegyülésük után kerültek ebbe a pozícióba, kevésbé számított jellemzőnek, hogy idővel lemondtak volna a háztartás vezetéséről, és szolga, napszámos vagy bizonytalan háttérű családokban is megmaradtak háztartásfőként. Tipikusan kétféle nő által vezetett háztartás létezett: a rokon vagy nem rokon, nem családot alkotó együttélésre épülő, illetve a bonyolultabb struktúrájúak, amelyek elsősorban a korábbi többgenerációs háztartásokból jöttek létre, miután a háztartásfő meghalt, és felesége átvette az irányítást. A szokásrendszer és az örökösödési gyakorlat mellett tehát az egyéni öregedés és egészségi állapot, valamint a megözvegyülés, újrarahaszkodás, a szét- és összeköltözés, valamint a család demográfiai eseményei alakították a háztartásszerkezetet és az idősek emberek életét, a családi viszonyaikkal és a háztartáson belül elfoglalt helyzetükkel együtt.

Végül a 6. táblázat alapján még két fontos megállapítás tehető az idősek emberek családi körülményeire nézve. Ha a népszámlálás háztartásainak elhatárolását, valamint az adatbevitel során tett korrekciókat elfogadjuk,⁵⁵ akkor látható, hogy az egy-egy település kis esetszámú elemzéséhez képest, ahol nemigen található egyedül élő öregeket,⁵⁶ itt jelen vannak. Az 55 éven felüliek kb. 2–4%-a egyszemélyes háztartásban élt, ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy magukra hagyták volna őket. A népszámlálás jellegű forrásokból további elemzés nélkül nem lehet megrajzolni az egymás melletti vagy közeli házakban, háztartásokban élő rokonok hálózatát, amely segíthette az időseket, akik – függetlenül az összeírásokban megjelenő háztartásviszonyaiktól – feltehetően nem voltak egyedül. A másik megállapítás, hogy az idősek népesség kb. 45–50%-a egyszerű családos formában élt (természetesen itt is figyelembe kell venni a közelben élő rokonokkal kapcsolatos feltételezésünket), míg az összetettebb formákra inkább az egy házassággal rendelkező háztartás jellemző. Az osztatlan nagycsaládos forma is jelen volt, de az idősek alig több, mint

⁵⁴ A főcsoporton belüli finomabb kategorizálásban az 5c kategória. Ez nem szerepelt az eredeti lassított tipológiában, mert idegen volt az angliai viszonyoktól, de Magyarországon vagy Kelet-Európában realitás volt. Itt olyan többcsaládos háztartásról van szó, ahol azonos szintű házassággal rendelkező rokonok (testvérek) élnek együtt egy özvegy szülővel, aki fenntartja a háztartásfőseget. A főcsoportokon belüli kategorizálásról: Öri–Pakot 2014: 15–17. Az özvegyasszonyok háztartásfősege és a házassággal rendelkező gyermekek együttes gazdálkodása megfigyelhető volt Keszthelyen is: Benda 2002: 126.

⁵⁵ Alapvetően az egy fedél alatt élő rokonokat egy háztartásba soroltuk, míg az egy fedél alatt élő nem rokon családmagokat szétválasztottuk (Öri–Pakot: 2014: 15–17; Öri–Pakot: 2016: 171–172).

⁵⁶ Andorka [1996] 2001: 265.

10%-ának a családi viszonyait jelentette. Tehát egyszerre érvényesülhetett a demográfiai átmenet előtti Magyarországon a gondoskodás, vagyis az idősek ritkán éltek egyedül és nem is voltak magukra hagyva, másfelől viszont jelentős mértékben fenn is tartották az idősek a korábbi státusukat mint háztartásfők, egyszerű családi háztartások tagjai, illetve törzscsaládok fejei.

6. táblázat
Idős emberek a háztartásszerkezet fő csoportjai és családtípus szerint (%), 1869

	1	2	3	4	5	Egyszerű	Törzscsalád	Nagycsalád
Férfi	2,2	2,4	49,1	13,3	33,1	53,6	34,7	11,7
N	28	31	636	172	429	695	450	151
Nő	3,8	3,2	37,8	24,2	31,1	44,7	41,5	13,8
N	42	35	420	269	345	497	461	153

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

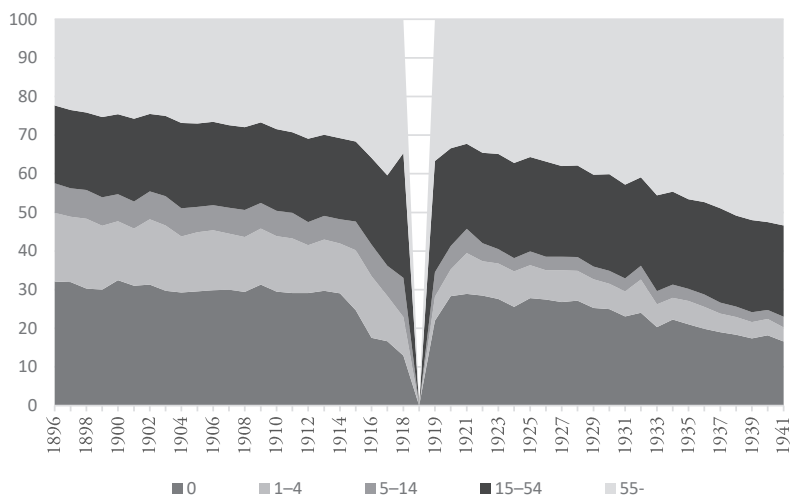
Megjegyzés: 1-5: a lasletti tipológia főcsoportjai, „egyszerű”: az első három csoport együtt (egyedülálló, nem családi és magcsaládos háztartások), „törzscsalád”: minden típus, amelyben két családmag vagy annak a maradványai találhatóak (kiterjesztett és többszaládos formák egyaránt – *stem family*), „nagycsalád”: minden típus kettőnél több családmag vagy annak maradványával (*joint family*).

AZ IDŐS, 55 ÉVEN FELÜLI NÉPESSÉG HALANDÓSÁGA

Az időskorral kapcsolatos egyik legjelentősebb kérdés az elhalálozás jellemzőinek vizsgálata. E fejezet középpontjában annak elemzése áll, hogy az időskor küszöbén, illetve az azt követő életkorokban milyen várható élettartammal számolhattak az emberek, ezek a kilátások hogyan alakultak nemek szerint, valamint miént változtak ezek a tendenciák az idők folyamán.

A 4. ábra az elhalálozások megoszlását mutatja a 19. század végétől a II. világháborúig. A halálozások százalékos megoszlása ugyanazt a problémát veti föl, mint a népesség: nemcsak a különböző korcsoportok halandósági változásait tükrözi, hanem a születésszám változását is, amely a magas csecsemő- és gyermekhalandóság időszakában (különösen a tárgyalt időszak elején) erősen befolyásolja a fiatal korosztályok halálozásszámait. Így az I. világháború alatt a születésszám visszaesése átforgálta az elhalálozások korszerinti megoszlását, a csecsemő- és gyermekhalálozás visszaeső arányát a felnőttek „pótolta”. Ugyanígy a két háború közötti korszakban a fiatal korcsoportok csökkenő arányára a csökkenő születésszám is hatással lehetett. Ettől függetlenül a 4. ábra szemlélteti a demográfiai átmenet kezdetén, illetve elején jellemző halálozási viszonyokat és azok változását a 20. század első felében. Az öt éven aluliak adták a halálozások kb. felét még

*Az elhalálozások megoszlása (%) korcsoport szerint
Magyarországon, 1896–1941*

Forrás: Klinger (szerk.) 1992: 316–317, 192–193. alapján, saját számítás.

Megjegyzés: 1918-ig a történelmi Magyarország, 1919-től Magyarország mai területe.

a 19. század végén is, míg az idősek nagyjából az ötödrészt.⁵⁷ A II. világháborúra megfordult a helyzet: az idősek adták a halálozások több, mint felét és a fiatalok alig több, mint az ötödét. Mindez – a gyermekszám említett változásai mellett – a halálozási viszonyok erőteljes átalakulását, az emberi élet meghosszabbodását, egyebek közt az idősek javuló életkilátásait mutatja.

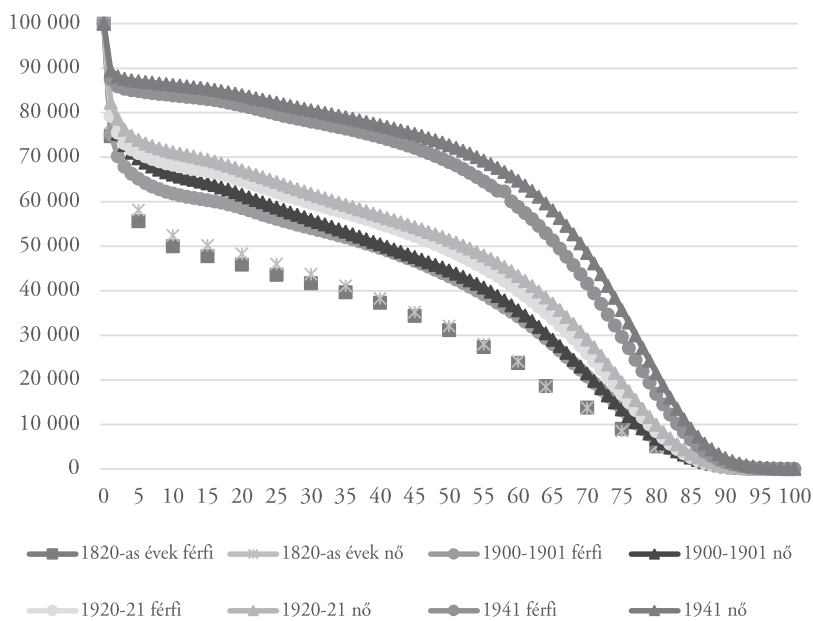
A mai országterületre számolt (vagy annak reprezentatív mintájára épülő) halandósági táblák túlélési rendje jól mutatja a halandóság e több mint száz éves időszak alatti javulását. Ahogy a legfiatalabbak és a legidősebbek kivételével minden korcsoportban, úgy a „fiatal” idősek körében is jelentős javulás figyelhető meg az életkilátásokban a 19. század folyamán. Ez az emelkedés az életkor előrehaladtával egyre kisebb volt, majd 70 éves kor fölött fokozatosan eltűnt. A komoly javulás részben a nagy, a felnőtteket is megtizedelő járványok eltűnésének volt köszönhető, valamint a fokozatosan javuló táplálkozásnak és higiéniai viszonyoknak, s mindez elsősorban a 19. század utolsó évtizedeiben ment végbe Magyarországon.⁵⁸ A 20. század első két évtizedében is volt előrelépés, de viszonylag

⁵⁷ A felnőttek 19. században bekövetkezett szerény halandóságjavulását mutatja, hogy az 1820-as években az 55 éven felüliek a halálesetek mindössze 17%-át adták Hablicsek 1991: 84. után számolva.

⁵⁸ A halandóság javulása, az epidemiológiai átmenet irodalma könyvtárnyi, egyes részletei viszont ma is vitatottak. A 19. századi változásokról többek között átfogó képet ad: Livi Bacci 2000. Annyi biztosnak látszik, hogy az európai változás első, 18–19. századi szakasza elsősorban nem az orvostudomány fejlődésének volt köszönhető.

5. ábra

*Hipotetikus születési kohorszok túlélési rendje (a halandósági tábla lx oszlopa⁵⁹)
Magyarországon, 1820-as évek–1941*

Forrás: Hablicsek 1991: 88; Pallós 1971: 54–57, 62–65, 70–73.

csekély a korábbihoz képest. A nagy áttörés az időskori halandóságban a két háború között történt, és folytatódott azután is. Újra a „fiatal” időseknél volt látványos a javulás, de csökkenő mértékben 85 éves korig megfigyelhető. Ebben az időszakban kezdtek egymástól jelentősen különbözni az idősebb nők és férfiak életkilátásai: a nők többet profitáltak a változásokból, mint a férfiak.

Elterjedt nézet, hogy a mai magas születéskor várható élettartam elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének köszönhető, ugyanakkor már a demográfiai átmenet előtt is ha valaki felnőtt, illetve megöregedett, akkor életkilátásai nem különböztek lényegesen a maiaktól. A 7. táblázat Magyarország halandósági adatai alapján azt mutatja, hogy a fenti megállapítás egyrészt nagy vonalakban igaz: a születéskor várható élettartam az utolsó 120 évben megduplázódott, s ha hosszabb időtartamot vizsgálunk, a növekedés valószínűleg még nagyobb volt. Ugyanakkor az 55 évet megélték kb. 16 évnyi, a 70 évet megélték pedig 8 évnyi élethosszra számíhattak a 19. században. Azt sem állíthatjuk, hogy az időskori halandóság terén nem mutatkozott javulás. Az élettartamok

⁵⁹ A halandósági tábla egy adott népességben megfigyelt, kor szerinti halálozási gyakoriságokból (korspecifikus halálozási arányszámok) vagy közvetlenül számolt kor szerinti elhalálozási valószínűségekre épül. Ezek alapján rekonstruáljuk egy hipotetikus, általában 10 000 vagy 100 000 főből álló születési kohorsz túlélési/kihalási rendjét. Ezekből az adatokból számolható többek között a különböző életkorokban még várható átlagos élettartam (Kapitány [szerk.] 2015: 36–39).

növekedésében is volt elmozdulás, bár ez annál lassabb, minél magasabb életkort veszünk alapul. Az 55 éveseknél a II. világháborúig a férfiaknál 2,5, a nőknél 4,5 évet nőtt a várható élettartam, de a 70 éveseknél is látható némi növekedés. Ma az 55 éves férfiak 4,5, a nők majdnem 9 évvel számíthatnak hosszabb életre, mint száz évvel ezelőtt, a 70 éveseknél pedig 4–6 év a nyereség ez idő alatt.⁶⁰ Még látványosabb a változás a továbbélési arányok tekintetében. A megszületettek kb. negyede érte csak meg az időskort a preindusztriális korban; 1900 körül több, mint a harmaduk; a II. világháború idején már 65–70%-uk; ma pedig 90–95%-uk. Ugyanígy, az 55 évesek 70 éves korig (az idős öregkorig) való továbbélési aránya 50%-ról 1941-re 65–70%-ra nőtt, ma pedig 70–85%. Ezek a számok megmutatják, hogy a csekélynek látszó élettartam-növekedés valójában milyen jelentős változást jelent az időskori halandóság terén. Ma az időskor beköszöntéig igen csekély az elhalálozás valószínűsége, és a fiatal időskorban (a *Third Age* idején) is igen jelentősen javultak az életkilátások.

7. táblázat

A halandóság javulása Magyarországon

		1820-as évek	1900– 1901	1910– 1911	1920– 1921	1930– 1931	1941	2019
Születéskor várható élettartam	Férfi	28,2	36,6	39,1	41,0	48,7	55,0	72,9
	Nő	29,2	38,2	40,5	43,1	51,8	58,2	79,3
55 éves korban várható élettartam	Férfi	15,9	15,9	15,9	16,7	17,9	18,5	21,1
	Nő	15,4	15,9	16,4	17,4	18,9	19,8	26,2
70 éves korban várható élettartam	Férfi	8,7	7,8	7,8	7,8	8,7	9,0	11,7
	Nő	8,4	7,8	7,8	8,1	9,2	9,5	14,4
Továbbélés aránya 0 és 55 éves kor között	Férfi	0,274	0,392	0,423	0,452	0,559	0,646	0,902
	Nő	0,280	0,407	0,444	0,480	0,600	0,693	0,952
Továbbélés aránya 55 és 70 éves kor között	Férfi	0,504	0,530	0,529	0,576	0,619	0,644	0,691
	Nő	0,489	0,526	0,551	0,607	0,661	0,700	0,848

Forrás: Habcsek 1991: 88, 92; Pallós 1971: 54–73; KSH 2020 után részben saját számítás (továbbélési arányok) alapján.

* * *

A tanulmány a demográfiai idősödés magyarországi folyamatával és jellemzőivel foglalkozott. Először megpróbálta tisztázni az idősödés fogalmát, annak különböző jelentéseit, az időskor elhatárolásának lehetőségeit. A demográfiai idősödés a népesség átlagos életkorának az emelkedését, az idősnek tekintett populáció részarányának a növekedését jelenti. Az idősödés folyamata a demográfiai átmenethez kapcsolódik, az emberi élettartam növekedése mellett elsősorban

⁶⁰ A mai adatokat a 2019-es, koronavírus-járvány előtti utolsó „békeévre” számoltuk.

a termékenység csökkenése váltja ki: a társadalom korösszetétele igen érzékenyen reagál a születésszám csökkenésére. A folyamat kezdetei a 19. századba nyúlnak vissza, de igazi kibontakozását a 20. századtól láthatjuk. Vizsgálatához kulcsfontosságú, hogy meghatározzuk az időskor határát. Ez az emberi élettartam növekedésével és az egészségben eltöltött életszakasz hosszabbodásával egyre magasabb életkorra esik. A lehetőségek közül elemzésünkben az emberi élet utolsó 15 évét tekintettük időskornak, más szóval azt az életkort, amitől fogva még 15 évnyi élettartamra számíthatnak az életben levők. Ez a 19. században és a 20. század elején 55 éves korra tehető, elemzésünkben ezt az életkori határt használtuk.

Az elemzés megmutatta, hogy az idősek élettartam-növekedése a két háború közötti időszakról vált jelentősebbé, aminek következtében a 20. század második harmadától jelentős és tovább növekvő arányú korcsoporttá váltak. Az idősebb népességen belül 1869-ben a férfiak és a fiatalabb korcsoportok voltak jelentős többségben. Családi állapot szerint erős nemi differenciákat lehetett látni, a férfiak nagyobb hányada élt házasságban, míg a nőkre inkább volt jellemző az özvegyesség. Az idősek ritkán éltek egyedül, ugyanakkor a több házas gyermekkel való együttélés sem volt gyakori. A férfiak, különösen a földtulajdonosok, többnyire megtartották a háztartás vezetését, de egészségi állapotuk romlásával egy kisebb részük átadta azt a fiatalabbaknak, átlagosan 70 éves koruk táján. A nők özvegyen kerültek a háztartások élére, és többnyire ott is maradtak, de a férfiaknál többen éltek együtt idős korukban rokonokkal vagy akár idegen családokban is. Az idősek halandósága már a 19. században javulni kezdett a nagy járványok visszaszorulásával, ennek újabb hulláma a két háború közötti korszakban köszöntött be. Az élettartam-növekedés viszonylag csekély volt, de a továbbélési arányok igen jelentős változásra mutatnak az idősek életkilátásai terén.

FORRÁSOK

- Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása. Zsámbéki római katolikus plébánia, Zsámbék.
KSH 2020: *KSH Demográfiai Évkönyv, 2020*. KSH, Budapest.
KSH 2023: *KSH Demográfiai Évkönyv, 2023*. KSH, Budapest. KSH on-line adatbázis: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html; https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0002.html – utolsó letöltés: 2025. május 15.
Mosaic-adatbázis: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files> – utolsó letöltés: 2025. május 15.
Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871.
Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9.) 43–97.
Klinger András (szerk.) 1992: *Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992*. KSH, Budapest.
Pallós Emil 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. KSH NKI Közlemények, 34. KSH NKI, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf [1996] 2001: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 249–279.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás [1984] 2001: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 181–228.
- Bálint Lajos – Spéder Zsolt 2012: Öregedés. In: Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012*. KSH NKI, Budapest, 89–102.
- Benda Gyula 2002: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *A KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. KSH NKI, Budapest, 109–141.
- Bengtsson, Tommy 2004: Living Standards and Economic Stress. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA – London, 27–59. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4227.001.0001>
- Bois, Jean-Pierre 1998: Les structures démographiques. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (dir.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 161–167.
- Boros Julianna – Gál Róbert Iván 2023: Idősödő társadalom az idősek arányának növekedése nélkül. *Demográfia* (66.) 2–3. 183–204. <https://doi.org/10.21543/DEM.66.2-3.3>
- Boros Julianna – Gál Róbert Iván 2024: Idősödés. In: Monostori Judit – Öri Péter (szerk.): *Demográfiai portré 2024*. KSH NKI, Budapest, 97–109.
- Bourdelaís, Patrice 1994: *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Odile Jacob, Paris.
- Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Gondolat, Budapest.
- Chayanov, Alexander [1923] 1986: *The Theory of Peasant Economy*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Erdélyi Gabriella 2020: Bevezetés. Özvegystratégiák és árvasorsok. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon (1550–1940)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 7–35.
- Faragó Tamás 2013: Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén. *Demográfia* (56.) 4. 231–280.
- Gál Róbert Iván – Vargha Lili 2015: Generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest, 135–151.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, V. D. – Eversley, E. C. D. (eds): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143. <https://doi.org/10.4324/9781315127019-7>

- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Technique d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kapitány Balázs (szerk.) 2015: *Demográfiai fogalomtár*. KSH NKI, Budapest.
- Kertzer, David I. 1995: Toward a Historical Demography of Aging. In: Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds): *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*. University of California Press, Berkeley, 363–383. <https://doi.org/10.2307/jj.15280394.17>
- Koloh Gábor 2021: *Szántani lehet, de vetni nem muszáj... Az ormánsági egykézés története, 1790–1941*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Laslett, Peter 1977: The History of Aging and the Aged. In: Laslett, Peter: *Family Life and illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge University Press, Cambridge, 174–213. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511522659.006>
- Laslett, Peter 1988: Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Preindustrial Europe: A Consideration of „the Nuclear Hardship Hypothesis”. *Continuity and Change* (3.) 2. 153–175. <https://doi.org/10.1017/S026841600000093X>
- Laslett, Peter 1989: *A Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. Weidenfeld, London.
- Laslett, Peter 1995: Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past. In: Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds): *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*. University of California Press, Berkeley, 3–77. <https://doi.org/10.2307/jj.15280394.5>
- Livi Bacci, Massimo 2000: *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford.
- Monostori Judit – Gresits Gabriella 2018: Idősödés. In: Monostori Judit – Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018*. KSH NKI, Budapest, 127–145.
- Óri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia* (55.) 4. 292–315.
- Óri, Péter 2023: Orphans and Stepchildren: The Impact of Parental Loss and Parental Remarriage on Children's First Marriages in Zsámbék in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Erdélyi Gabriella – Szabó András Péter (eds): *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900*. Routledge, London – New York, 142–168. <https://doi.org/10.4324/9781003299967-6>
- Óri, Péter – Pakot, Levente 2014: *Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian Mosaic Sample*. (Working Papers on Population, Family and Welfare 20.) Hungarian Demographic Research Institute, Budapest.
- Óri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* 65. 164–192.
- Pakot Levente 2009: Megözvegyülés és újrَاهázasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia* (52.) 1. 55–88.
- Pakot, Levente – Óri, Péter 2012: Marriage Systems and Remarriage in 19th Century Hungary: A Comparative Study. *History of the Family* (17.) 2. 105–124. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2012.662016>

- Sabean, David Warren 1990: *Property, Production, and Family in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572579>
- Sanderson, Warren C. – Scherbov, Sergei 2013: The Characteristics Approach to the Measurement of Population Aging. *Population and Development Review* (39.) 4. 673–685. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2013.00633.x>
- Szołtysek, Mikolaj – Gruber, Sigfried 2016: MOSAIC: Recovering Surviving Census Records and Reconstructing the Familial History of Europe. *History of the Family* (21.) 1. 38–60. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2015.1006655>
- Tárkány Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Troyanski, David G. 1998: Vieillesse et vieillissement: les reflets culturels. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques. (dir.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 167–176.
- Tsuya, Noriko O. – Nystedt, Paul 2004: Old-age Mortality. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA – London, 399–429. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4227.003.0020>
- Weeks, John R. 2008: *Population. An Introduction to Concepts and Issues*. 10th ed. Thomson Wadsworth, Belmont, CA.